

1 2013
41458к

КАЗАКСТАН
тәуелсіздігіне

ТАРИХИ САНА – ТӘУЕЛСІЗДІКТІҢ РУХАНИ ТҰҒЫРЫ

Алматы 2011

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ**

ҒЫЛЫМ КОМИТЕТІ

ФИЛОСОФИЯ ЖӘНЕ САЯСАТТАНУ ИНСТИТУТЫ

Бақытжан Сатершинов

**ТАРИХИ САНА – ТӘУЕЛСІЗДІКТІҢ
РУХАНИ ТҰҒЫРЫ**

**Қазақстан Республикасы тәуелсіздігінің
20 жылдығына арналады**

Алматы, 2011

~~УДК 1/14:32~~
~~ББК 87.66.0~~
С 23

С 23 Сатершинов Б.М. Тарихи сана – тәуелсіздіктің рухани тұғыры. – Алматы: ҚР БҒМ ҒК ФЖСИ КБО, 2011. – 291 б.

ISBN – 978-601-7082-43-7

Бұл монографиялық еңбекте тарихи сананың қалыптасуы мен дамуы әлеуметтік философиялық білім тұрғысынан талданады және ол тәуелсіздіктің рухани алғышарттарының бірі ретінде қарастырылады. Тарихи сананың дүниетанымдық негіздері, оның мәні мен мазмұны танымның теориялық деңгейінде пайымдалады. Тарихи сана қалыптасуының этномәдени алғышарттарының мысалы ретінде адамзаттық мәдениеттің ажырамас бір бөлігі түріндегі қазақ мәдениеті алынып, дербестікке қол жеткізген қазақ халқының бүгінгі тарихи өзіндік санасы зерттеледі.

Жұмыс жоғары оқу орындарының студенттеріне, магистранттар мен докторанттарға, профессор-оқытушылық құрамына және тарихи сананың философиялық мәселелері қызықтыратын жалпы оқырман қауымға арналады.

Бас редактор

ҚР ҰҒА академигі, философия ғылымдарының докторы,
профессор Ә.Н. Нысанбаев

Жауапты редактор

философия ғылымдарының докторы, профессор С.Е. Нұрмұратов

Пікір жазғандар:

философия ғылымдарының докторы, профессор Қ.Ә. Әбішев
философия ғылымдарының докторы, профессор М.С. Сәбит
философия ғылымдарының докторы, профессор **Ж.М. Мүтәліпов**

ҚР БҒМ ҒК Философия және саясаттану институтының
Ғылыми кеңесі баспаға ұсынған

УДК 1/14:32
ББК 87:66.0

ISBN – 978-601-7082-43-7

© Сатершинов Б.М., 2011

КІРІСПЕ

Жиырманшы жүзжылдықта қоғамдық сананың барлық қырларын тарихшылдықтың, яғни сананың тарихилануының жаулап алғаны соншалық, даулы да күрделі мәселелерімен ерекшеленетін тарих философиясы қызу пікірталастардың өзегіне айналды. Өйткені қазіргі заманның өз бойына әлеуметтік жадымен сипатталатын өткен шақты да, болашақты бағдарлаумен түсіндірілетін келер шақты да енгізетін осы шақты білдіретіні санаға сіңді. Мәуелі ағаштың тереңге бойлап, құнарлы топырақтан нәр алатын тамырынсыз жапырақ жайып көгермейтіні сияқты, жеміс бермейтіні сияқты қазіргі заман да өткеннің тарихынан тағылым алып, сабақтастығын сақтамаса келешектен күдер үзері сөзсіз.

Оның үстіне, қазіргі әлемде қалыптасқан әлеуметтік-мәдени ахуал, адамның ментальдық болмысының дамуындағы қайшылықтар, рухани дамудағы келеңсіз құбылыстар, сондай-ақ жаһандық қаржылық, экономикалық дағдарыстың астарынан қоғамдық өмірдің барлық салаларын қамтыған рухани тоқыраудың бой көрсетуі — осы үдерістердің барлығы адамзат дамуының келешегін болжауға қатысты ғана емес, оның тарихына, тарихи санасы мен тарихи құндылықтарына қатысты да зерттеулерге деген қызығушылықты тудырады. Бүгінгі жағдай қоғамдық деңгейдегі болсын немесе жеке тұлғалық деңгейдегі болсын, арнаулы ғылыми немесе бұқаралық санадағы болсын тарихи сананың мәні мен маңызын, оның мазмұны мен құрылымын, қалыптасу тетіктері мен қызмет ету заңдылықтарын теориялық тұрғыда ашып көрсетуді қажет етеді.

Тарихи сана — бұл бүгінгі ұрпақтың әлеуметтік жады. Әлеуметтік жады формасы жағынан әмбебап және мазмұны жағынан нақты болып келеді. Сондықтан да тарихи сана қашанда нақты-тарихи, әлеуметтік, ұлттық және индивидуалдық мазмұнмен толырылады. Қазіргі кезеңде әлеуметтік жадының үш деңгейінде де — жаһандық деңгейінде, ұлттық деңгейде және жеке тұлғалық дәрежеде түбірлі өзгерістер болып жатыр: адамдық индивидуалдық деңгейде антропологиялық төңкеріс орын алды, әлеуметтік немесе этностық деңгейде ұлттық сана-сезімнің бұрын-соңды болмаған дүмпуі байқалды, ал жалпыадамзаттық деңгейде ақпараттық жаһандану үдерісін бастан кешіп отырмыз.

Бұл өзгерістер, өз кезегінде тарихи сана мәселесін күн тәртібінің алдыңғы қатарына шығарып отыр. Әлеуметтік-мәдени еспен сипатталатын тарихи жады немесе тарихи сана неғұрлым терең болған сайын адам да, тұтастай алғанда қоғам да рухани бай болады. Бүгінгіні түсіну мен болашақты болжау үшін өткенді білу тарихи білімнің негізгі арқалайтын жүгі екендігі рас. Ал тарихи білім берудің мақсаты жан-жақты дамыған тұлғаның ойлау мәдениетінің қажетті компоненті ретіндегі тарихи сананың элементтерін адам бойында қалыптастырумен ұштасып жатады. Тарихи эрудиция

бұл тұлғаның рухани байлығы. Алдыңғы буынның жинақтаған әлеуметтік-мәдени тәжірибесіне тереңірек енген сайын қазіргі адамның өмірлік және азаматтық ұстанымы да айқындала түседі. Тарихи білім адамның ғылыми дүниетанымының қалыптасуына, оның бойында адамгершілік мұраттардың егілуіне ықпал етеді. Отанға деген сүйіспеншілік, оның өткені мен бүгінін мақтан тұту патриотизм деп аталатын сезімдердің құйылысын тудырады.

Бірнеше ғасырларды қамтыған отаршылдық нәтижесіндегі рухани күйзелістен кейін тәуелсіздігіне қол жеткізгеніне жиырма жыл енді толып отырған Қазақстанның қазіргі жағдайында ұлттық бірегейлік пен мәдени тұтастықты қалыптастыру ең көкейтесті мәселенің бірі болып отыр. Барлық ізгі рухани белсенділіктер басылып қалатын жағдайдан шығып, шынайы еркіндікке қол жеткізу қазіргі жаһандастырудың қатаң бәсекелестігі жағдайында саяси, әлеуметтік-экономикалық дербестікпен қатар, рухани тәуелсіздікке ие болуды да қажет етеді. Бұл үшін замана ағымына лайықты сырттан енгізілген соңғы, бірақ барлық руханилықтан жұрдай жалаң технологияларды енгізу жеткіліксіз, мәңгүрттік және маргиналдық жағдайдан арылу үшін ұлт тәрізді күрделі жүйенің қалыпты өмірқамын қамтамасыз ететін төлтума тарих пен мәдениеттің өзегін құрайтын ұлттық дүниетанымды, рухани қайнарларды қайта қалпына келтіру арқылы қоғамның өзіндік тарихи санасын қалыптастыру керек. Тарих өткен шақпен, адами жадымен және әлеуметтік еспен байланысты болғандықтан, бұған төл тарихты тану арқылы қол жеткізуге болады. Яғни ұлттық мәдениеттің негізін құрайтын іргелі құндылықтарды – адамдарды рухани тұрғыда оятатын ана тілі мен дәстүрді жаңғыртумен қатар, халықтың тарихи өткенін толығымен, жан-жақты зерттеулер арқылы қалпына келтіру, тарихи өзіндік сананы қалыптастыру тәуелсіздіктің рухани тұғырын құрайды.

Кеңес дәуіріндегі жетпіс жыл бойы халқымыздың өзіне лайық тарихы тұмшаланып айтылмай келгені, айтылса да саясаттың ыңғайына қарай бұрмаланып, теріс түсіндіріліп келгені белгілі. Шынайы тарихи дамуды түсіндіру амалдары маркстік-лениндік әдіснамаға сай, тап күресін таңумен сипатталды. Кезінде тек еуразиялық аймақтың дамуына ғана емес, әлемдік дамуға да өзіндік ықпалын тигізген Қазақстан мен Орталық Азиядағы үш мыңжылдық көшпелі мәдениет еуроорталықтық көзқарастағы әдебиеттерде алғашқы қауымдық, жабайылық ретінде қарастырылып, ұлттық тарихтағы өркениеттік, мемлекеттік дәстүр жоққа шығарылды. Қоғамдық және мәдени дамудың батыстық үлгіден түбірлі айырмашылықтары ескерілмеді. Қазақстанның Ресейге кіруінің себеп-салдары асыра дәріптелді, оның отаршылдық саясатының астарлары бүркемеленді. Қазақ халқының әлеуметтік және мәдени тарихына деген нигилистік көзқарас қалыптасты.

Осы себепті тарихи әділеттілікті қалпына келтіріп, ұлттық тарихи өзіндік сананы түлету бүгінгі күннің өзекті мәселелерінің біріне айналды және бұл отандық тарих ғылымына ғана емес, философияға да зор міндеттер жүктейді. Кез-келген қоғамдық ғылымдардың өзінің пайда болуы, қалыптасуы мен дамуы, яғни тарихы болатындықтан, олардың іргетасын құрайтын тарих ғылымы бұрмалаушылықтан, үрдісшілдіктен, бұра тартушылықтан, апологетикадан тазарып, объективті айғақтар мен дұрыс хронологияға сүйенгені дұрыс, ал оған философия ғылымы үнемі дүниетанымдық нәр беріп отыруы тиіс. Адамды әлемнің ғылыми кескінінен тысқа шығарып жіберетін рационалдылықтың классикалық типінен бас тартқан қазіргі ғылым интеграциясы пәнаралық синтезді қажет етеді. Нақты тарихи айғақтар мен ғылыми мәліметтерге негізделе отырып, тарихи үдерістердің даму қисыны мен заңдылықтарын тарих философиясы зерттейді. Зерттеу тақырыбы мейлінше күрделі осы мәселемен айналысатын бұл ғылым саласына келер болсақ, батыстық гуманитаристикамен салыстырғанда, кешегі кеңестік жүйенің де, біздің республикамыздың да қоғамдық ғылымдары кенжелеп қалғаны рас.

Қазақстандық қоғамның әлеуметтік-мәдени өмірінде тарихи сананы жаңғыртып қалыптастыру тәрізді маңызды міндетті іске асыруда біздің мемлекетіміз бірқатар маңызды іс-шараларды атқарды. Қызыл қырғын мен жаппай қуғын-сүргіннің алпыс жылдығына орайластыра отырып, 1997 жылдың «Қоғамдық келісім және саяси қуғын-сүргін құрбандарын еске алу жылы» болып жариялануы, келесі 1998 жылдың «Халық бірлігі мен ұлттық тарих жылы» деп аталуы, ғасырлар тоғысындағы 2000 жылдың «Мәдениетті қолдау жылы» деп жариялануы, 2004 жылдан бастап «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасының жүзеге асырылуы нәтижесінде тарихи әділет үстемдік алып, зерде жаңарып, сана сауыққандай болды. Төл тарихымызды, елдік дәстүр, халықтық тағдыр-талайымызды танып білуде, ескерткіш мұрағаттарымызды жинастыру мен сараптауда біраз жетістіктерге қол жетті. Жинақталған мәдени мұра мен рухани қазынаның дәнін тауып, сөлін сүзіп ұлттың кәдесіне жарату зиялы қауым мен ғылымдарға жүктелетін шаруа.

Бұл маңызды да өзекті мәселеге Қазақстанның елбасы Нұрсұлтан Назарбаевтың да қалам тартып, көлемді еңбектер жазғаны белгілі, оның ішінде «Тарих толқынында» кітабын ерекше атап өтуге болады. Бұл еңбекте халқымыздың тарихи өзіндік санасының ерекшеліктеріне мынадай баға берілген: «Қазақ болмысының келесі бір ерекшелігі – оның тарихшылдығы. Қара халықтың тарихтан хабардарлығы мейлінше жоғары болған. Керек десеңіз, білім институттарының дамыған жүйесі бар бүгінгі күннің өзін бұрынғы қазақтардың санасындағы жаппай тарихшылдықпен салыстыруға болмайды» [1, 28 б.].

Біз бұл еңбекте қазақ халқының тарихи санасының қалыптасуын тәуелсіздік идеясымен байланыстырып отырмыз, өйткені кез келген халықтың тарихи өзіндік санасындағы қатпарлы ақиқаттарда туған жерді, ата мекенді немесе отанды жатжерліктерден қорғап, еркіндікті сақтап қалуға қатысты тарихи уақиғалар мәңгіге орын алып қалады. Тәуелсіздік түсінігі әрбір халық үшін мейлінше қастерлі ұғым болып табылады. Оның тағлымы терең астарларын тарихтың қойнауынан, ата-бабамыздың өткенінен, оның сан ғасырлық арманынан іздеген жөн. Сонау сақ заманынан немесе әлімсақтан бері ата қонысты парсылардан, түркілердің жужандардан қорғаудан, бертінде қазақ хандығының тұтастығын сақтаудан, оның ішінде жоңғарлармен, қоқандықтармен, ресейліктермен болған шайқастардан осы тәуелсіздікке деген ұмтылысты байқаймыз. Ұлт-азаттық күрес тарихынан бір Ресей отаршылдығының өзіне қарсы 300-ге жуық көтерілістер белгілі. Ақырында «ақтабан шұбырындыдан» асып түскен «қызыл қырғынды» бастан кешіп барып, ата-бабамыздың аңсаған арманы ХХ ғасырдың соңында жүзеге асты.

Үстіміздегі жылдың 28 қаңтарында Ақордада Мемлекет басшысы Нұрсұлтан Назарбаев Қазақстан Республикасы Тәуелсіздігінің 20 жылдығын өткізу жөнінде кеңес өткізді. Сол жиында Елбасы былай деп атап өтті: «Жолдауда мен еліміз Тәуелсіздігінің 20 жылдығын мерекелеу мәселесін ерекше атап өттім. Тәуелсіздік – бұл біздің басты байлығымыз, баға жеткізгісіз жетістігіміз. Жас елдің тарихындағы жаңа дәуір шынтуайтында өзінің бастауын Тәуелсіздіктен алады. Жасампаз, сенімді және қарқынды даму дәуірінен. Сондықтан Тәуелсіздік мерейтойы ерекше мәнге ие».

Еліміз үшін өте маңызды осы мәселенің өзектілігін түсіне отырып, тарихи сана қалыптасуы мен дамуын біз қазақ халқының тарихы мен мәдениетінің негізінде қарастыруды және тарихи сана эволюциясындағы тәуелсіздік идеясының өзегін көрсетіп беруді мақсат тұттық. Бұл үшін алдымен тарихи сана мәселесінің әлемдік және отандық ғылыми әдебиетте қойылуы мен талдануын зердеден өткізіп алған жөн.

Жоғарыда атап өткендей, ХХ ғасырда табиғи және әлеуметтік өмірде орын алған ғаламат өзгерістер адамзаттың алдына жаһандық мәселелерді қойды. Қоғамдық дамудағы нақты-тарихи, жаһандық және ауқымды тарихтың, ашық тарих пен жабық тарихтың, микротарих пен макротарих арақатынастары, ұлттық және таптық мәселелердің қойылуы мен олардың шешілуі, дәстүр мен жаңашылдықтың, ұжымдық ес пен дара индивидуалдық жадының, теориялық тарихи сана мен бұқаралық сананың арақатынастары мәселелері гуманитарлық ғылымның барлық салаларын қамтыды. Теориялық тарихи ой дамуындағы соңғы онжылдықтарда қалыптасқан бұл ахуал ғылыми әлемде «тарихнамалық төңкеріс» деген атауға ие болды. Бұл ұғымды тарих философиясы мен әдіснамасын

терең зерттеген орыс зерттеушісі М.А. Баргтың енгізгенін айта кету керек «Тарих ғылымының ғылыми қорындағы бүгінгі күні болып жатқан өзгерістерді біз тарихнамалық төңкеріс деп атасақ, артық айтпаймыз» [2, 45 б.].

Бұл ұғымның қазақстандық тарих ғылымының әдіснамасында кеңінен тарамағанына қарамастан, отандық тарихи ғылымдағы бұрынғы кеңестік сарынның сақталғанына қарамастан, тәуелсіздік алғаннан кейінгі төл тарихтың ақтаңдақтарын ашудан, нақты тарихи мәселелерге қатысты әр алуан пікірлердің, баламалы тарихтардың айтылуынан шыға отырып, «тарихнамалық төңкеріс» ұғымының қоғамдық өмір мен ғылымдағы орын алған өзгерістердің мазмұнын анықтайтынын аңғаруға болады.

Кеңестік ғылымда қалыптасқан бұл жаңа ахуалдың теориялық нышандары әлеуметтік зерттеулердің мәселелерін талдаудағы әртүрлі бағыттардан көрінеді: философиялық-әлеуметтанымдық [3, 4], мәдениеттанымдық [5-7] және әдіснамалық-тарихи [8-12]. Бұл бағыттардың соңғысы тарих ғылымының әдістемелік мәселелерін талдау негізінде қалыптасты. Осы мәселелерді соңғы екі онжылдықтар бойы, әсіресе кеңестік империяның ыдырауымен қалыптасқан достастық елдері кеңістігінде, оның ішінде қазақ халқының тәуелсіздікке қол жеткізуімен белсенді түрде талдануы әлеуметтік шарттылық туралы, тарихи білімнің қызметі мен мақсаты туралы мәселелерді кеңінен қойып, оны тарихи танымға деген гносеологиялық тәсілдің шеңберінен тысқа алып шықты. Соның нәтижесінде «тарихи сана» ұғымының екі мағынасы келіп шығады: тарихнамалық көзқарастарға сай келетін тар мағынасындағы және дүниетанымдық парадигма сипатына ие кең мағынасында.

Отандық ғылым үшін бұл таңсық тақырып шетелдің тарих философиясында он тоғызыншы ғасырдың соңынан бері талқыланып келеді. Гуманитарлық саладағы бұл бағыттың пайда болуы объективтік тарих идеясының дағдарысқа түсуімен және тарихи танымның мәнін, тарихилық пен антитарихилық сананың арақатынасын іздеумен байланысты орын алды. Ф. Ницшенің, Г.Риккерттің, В.Дильтейдің, Г.Зиммельдің, Э.Трельчтің, М.Вебердің, К.Поппердің жұмыстары осы тақырыпқа арналды.

Дүниетанымның бір тәсілі ретіндегі тарихи сана тақырыбының ерекше танымалдығы бастапқыда феноменологиялық философияда, кейінірек герменевтикалық бағытта көрінді (Э.Гуссерль, М.Хайдеггер, Г.Г.Гадамер, П.Рикер). Ғылыми-теориялық тарихи сананың анағұрлым жоғары деңгейі ретіндегі тарих философиясының мәселелері шетелдік ғалымдардың үнемі назарында болды. Тарихи үдерістің «болмысы», тарихтың мәні, әлеуметтік детерминизм мәселелері О.Шпенглердің, А.Тойнбидің, П.Сорокиннің, К. Ясперстің және т.б. іргелі еңбектерінің өзегін құрады. Р. Аронның, Б. Кроченің, Р.Дж. Коллингвудтың және т.б зерттеулері тарихи өткенді зерттеудің

логикалық-теориялық және әдіснамалық мәселелері ретіндегі тарих философиясының пәнін зерттеуге арналды.

Тарих пен қоғамға деген жаңа көзқарастың тұжырымдамасын ұсынған «Анналдар» деп аталатын мектептің қабырғасынан шыққан ғалымдардың еңбектерін ерекше бағыт ретінде атап өтуге болады. «Анналдардың» француздық мектебінің өкілдері (М. Блок, Ле Февр, Ф. Бродель, Ж. Дюби, Ж. ле Гофф және басқалары) тың тақырыптар көтеріп, «жаңа тарихи ғылымның» пайда болуына, тарихтың әдіснамасын анағұрлым терең зерттеуге, оның ұғымдық аппаратын пайымдауға, оның әлеуметтік философиялық астарларын зерделеуге үлкен ықпал етті. Олар адамзаттың әлеуметтік-мәдени тарихын зерттеудің жүйелік-үлгілік, типологиялық, кроссмәдени әдістерін пайдаланды, соңғы кездері әлеуметтік ғылымдар әдістеріне көбірек сүйеніп келеді.

Адамның өз өткенін пайымдауы мәселесі дәстүрлі философиялық мәселелердің қатарына жатқанымен және бұл тұтастай бір философиялық бағыт – тарих философиясының негізгі пәнін құрағанымен, тарихи сананы зерттеу кеңестік әдебиетте маркстік парадигманың қыспағында болды. Тарихи сана мәселесі ғылыми ізденістің өз алдына дербес тақырыбы ретінде бүгінгі күні көршілес ресейлік ғылым мен философияда кең қанат жайып отыр. Ал Қазақстанда тарихи сана тақырыбы тәуелсіздіктен кейінгі ұлттық сананың жаппай оянуы, тарихи ақтаңдақтарды қалпына келтіру, тарихи әділеттікті орнату үдерістері барысында бұқаралық баспасөз беттерін жаулап алғанымен, отандық философия мен әлеуметтік ғылымдарда арнайы әдіснамалық түрдегі зерттеулер саусақпен санарлықтай ғана еді.

Тарих философиясы тақырыбына қалам тартқан некен-саяқ ғалымдардың бірі, профессор Досмұхаммед Кішібеков аталмыш мәселенің күрделілігін былайша сипаттайды: «Бізде қоғамның тарихын зерттеуге қатысты жұмыс жаман емес, халықтардың көптомдық тарихы, тарихтың жекелеген кезеңдері бойынша монографиялар, оқулықтар жарық көріп жатыр. Бірақ зерттеудің артта қалған кесіндісі тарих философиясы болып отыр... Тарихты тұтастай қарастыру дүниетанымдық ғылымдар өкілдерінің ғана қолдарынан келеді» [13, 47 б.]. Дегенмен, жалпы тарихи сана мен оның қоғамдық болмыспен байланысы, қазақ халқының тарихи өзіндік санасы туралы жекелеген философиялық мәселелер С. Ақатай, Қ.Ә. Әбішев, С.Б. Бөлекбаев, М.С. Бурабаев, Т. Бурбаев, Т.Х. Ғабитов, Ғ. Есім, М.З. Изотов, А. Қасабек, А.Х. Қасымжанов, Ә. Қодар, Қ.Ш. Нұрланова, С.Е. Нұрмұратов, Ә.Н. Нысанбаев, Ж.Ж. Молдабеков, Ж. Мүтәліпов, С. Мырзалы, М.С. Орынбеков, Д.С. Раев, М. Сәбит, А.А. Хамидов, Қ. Әлжан және т.б. елімізге кеңінен танымал философ-ғалымдардың жұмыстарында қарастырылды.

Ғарифолла Есімнің «Сана болмысы» деген жалпы атаумен жарық көрген он кітабында (1994–2006) қазақ қоғамы мен оның рухани ерекшеліктері жөніндегі қоғамдық ғылымдарда орныққан кейбір түсініктер мен ұғымдардың құндылығы қайта бағаланады. Оларда дәстүрлі қазақ қоғамы мен оның қазіргі жағдайында таптық-формациялық теорияға негізделген өлшемдерден қол үзіп, өркениетті өлшем түрлеріне өтудің кейбір мәселелері тиянақты шешім тапқан [14].

Ұлттың тарихи өзіндік санасының өсуіне және әлемдік ақыл-ойдың тарихын игеруге мемлекеттік «Мәдени мұра» бағдарламасы аясында академик Ә. Нысанбаевтың жетекшілігімен елімізге танымал ғалымдардың қатысып, қазақ тілінде жарық көрген 20 томдық «Қазақ халқының философиялық мұрасы» мен 20 томдық «Әлемдік философиялық мұра» атты кітап серияларының ерекше әсер етері сөзсіз [15, 16]. Тарихи сананы жаңғырту мен рухани мұраны игерудегі пайдасы орасан зор, әлемде теңдесі жоқ бұл бағдарламаға аталмыш еңбектің авторы да атсалысып, «Қазақ халқының тарих философиясы» (6-том) және «XX ғасырдың тарих философиясы» (16-том) томдары бойынша аударма жасап, ғылыми комментарийлер жазды.

Тарихи сананы зерттеудің бұл бағыттарының жетістіктерін атап өте келе, ондағы көптеген мәселелердің басы ашылмағанын айта кету керек. Тарихи сананың жалпы табиғатына, оның құрылымдық элементтері мен ұйымдасу деңгейлеріне қатысты, тарихтың теориясы мен әдіснамасына, оның әлеуметтік философиялық қырларына байланысты мәселелер, біздің пікірімізше, одан әрі зерттеуді талап етеді.

Зерттеу жұмысындағы біздің мақсатымыз – кеңістік пен уақыт ағымындағы тарихи сананың қалыптасуы мен дамуын өткен шақ – осы шақ – болашақ арақатынасында жалпы әлемдік және қазақ мәдениетінің тарихы мен қазіргі жағдайының барысы арқылы әлеуметтік философиялық тұрғыдан зерттеу, қазақ халқының тарихи санасының эволюциясындағы өзекті идея – тәуелсіздік идеясының тарихи және рухани сабақтастығын айқындау.

Қойылған осы мақсатқа жетіп, тақырыптың мән-мазмұнын ашу үшін зерттеу жұмысының мынадай міндеттері туындайды:

- тарихи сананы зерттеудің дүниетанымдық және әдіснамалық астарларын айқындау мақсатында тарихтың теориясы мен тарихилықтың философиясына қатысты тұжырымдамаларды сыни сараптамадан өткізу;

- тарих уақытпен байланысты феномен болғандықтан, ғылым мен философиядағы уақыт туралы көзқарастардың, әсіресе тарихи-мәдени және әлеуметтік уақыт туралы көзқарастардың тарихи сана қалыптасуына тигізген әсерін ғылыми тұрғыда талдау;

- әрі әлеуетті, әрі өзекті мәселе ретіндегі тарихи сананың философиялық мәні мен мағынасын, мазмұны мен формаларын және құрылымын анықтау;

- тарихи сананың жоғарғы әрі кейінгі формасы болып табылатын тарихи таным аясында қазақ халқының әлеуметтік жады мен тарихи өзіндік санасының өзегін құрайтын көшпенділік құбылысын әдіснамалық тұрғыдан зерттеу;

- көшпенді халықтар мен қазақ халқының тарихи санасы мен тарихи танымының негізін құрайтын ауызша тарих пен шежірелік дәстүрді тарихи-әлеуметтік зерделеу;

- тәуелсіздік мұраттары аясында қазақ халқының тарихи санасы қалыптасуы мен дамуын анықтау мақсатында еуразиялық көшпенді өркениет тарихының әлеуметтік жадылық реконструкциясын жасау;

- әлеуметтік дамудың дәстүрлі кезеңіндегі қазақ халқының тарихы мен мәдениетіндегі тарихи сана көрінісінің формаларын пайымдау;

- жаңа замандағы қазақстандық тарихнамалық практика мен тарих философиясының қалыптасу ерекшеліктерін теориялық сипаттау;

- әлемдік тәртіптің әлеуметтік трансформациялануы барысында қазіргі тарихи ойдың теориялық үрдістері мен оның әлеуметтік философиялық қырларын ашу;

- қазіргі жаңарту мен жаһандану үдерістерінің ауқымындағы қазақстандық қоғамның тарихи өзіндік санасындағы негізгі үрдістерді тұжырымдау.

Зерттеу барысында қойылған бұл мақсат пен міндеттердің, тақырыптың ашылу қисынының ерекшеліктері монографияның құрылымын да айқындайды. Оны тарқатып айтар болсақ.

Бірінші тарауда тарихи санаға, тарихилыққа және тарих философиясына қатысты тұжырымдамаларға шолу жасалады. Субъекттің әлемдік тарих уақытының ағымында және қазіргі әлеуметтік кеңістікте өзін анықтауға деген қабілетімен сипатталатын рухани болмысты игерудің ерекше формасы ретіндегі тарихи сананың түсінігі анықталады. Уақыттың философиялық, діни, ғылыми түсініктері, оның натуралды физикалық, астрономиялық-хронологиялық, биологиялық, қайталанбалы (циклді) және бірбағытты (линиялық), сондай-ақ әлеуметтік және тарихи-мәдени ұғымдары талданып, соның негізінде уақыттың мәні туралы көзқарастардың тарихи сана қалыптасуына тигізген әсері айқындалады. Тарихи сананың қалыптасуы мен дамуы барысында айқындалатын оның мифология, фольклор, эпос, көркем туындылар, жылнама, шежіре, ғылыми-теориялық тұжырымдамалар сияқты формаларын жіктеу барысында тарихи сананың құрылымы, мәні мен мазмұны ашылады.

Екінші тарауда әлеуметтік дамудың формациялық және өркениеттік тәсілдерін әдіснамалық сипаттаудың нәтижесінде көшпенділердің тарихи санасы мен тарихи танымының ерекшеліктері зерделенеді. Көшпенді халықтардың тарихи жады мен әлеуметтік есіне тән тарихты баяндаудың ауызекі дәстүрі мен шежірелік санасының деректемелік, тарихнамалық және әлеуметтік философиялық мәселелері тұжырымдалады.

Үшінші тарауда тарихи сана қалыптасуы мен дамуының этно-әлеуметтік шарттарын сипаттау барысында еуразиялық көшпенді өркениет тарихының әлеуметтік жадылық болмысын қалпына келтіруге талпыныс жасалынады. Ежелгі сақтардың «аң стилі» өнері мен дүниетанымын, ғұн дәуіріндегі «еділшілдікті», орта ғасырлардағы «тұраншылдық», «түркішілдік», «оғызшылдық», «шыңғысшылдық», «ноғайшылдық» идеологияларын, сондай-ақ «Үш жүз», «Алты Алаш», «Түркістан», «Қазақ» идеяларын қарастыра келе, қазақ халқының әлеуметтік-мәдени дамуындағы тарихи сана көріністері, ондағы еркіндік пен тәуелсіздік идеясының тарихи-рухани сабақтастығы бағамдалады.

Төртінші тарауда дәстүрлі кезеңдегі тарихты сипаттаудың ауызша дәстүрінен арылған соң отаршылдық, кеңестік және қазіргі кезеңдердегі қазақстандық жазба тарихнаманың қалыптасуының барысы мен өзекті мәселелері сыни тұрғыда сарапталады. Өткен ғасырдан басталған тарихнамалық төңкерістік ахуал, теориялық тарихи ойдың дамуы барысындағы дүниетанымдық парадигмалар мен зерттеушілік стратегиялардың алмасуы талданып, оның әлеуметтік философиялық астарлары қарастырылады. Тәуелсіздікке қол жеткеннен кейінгі тарихи өзіндік сананың жаңғыруымен, сондай-ақ жаңарумен және жаһанданумен сипатталатын қазіргі кезеңдегі тарихи сананың трансформациясы қазақстандық қоғамда жүзеге асып жатқан әлеуметтік өзгерістер ауқымында түйінделеді.

1 ТАРИХИ САНАНЫ ЗЕРТТЕУДІҢ ДҮНИЕТАНЫМДЫҚ ЖӘНЕ ӘДІСНАМАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

1.1 Тарихи сананың негізгі тұжырымдамаларын сыни талдау

Бірнеше ғасырлық отаршылдық және тоталитарлық сана үстемдігі салдарынан рухани күйзелісті бастан өткізіп, саяси тәуелсіздігіне енді қол жеткізген Қазақстан бүгінгі күні әлемдік тарихтағы уақыт бағаны мен қазіргі заманғы әлеуметтік кеңістікте өзін-өзі орналастырып айқындалу міндетімен бетпе-бет келіп отыр. Тарихи сананың деформациясынан кейін ұлттық бірегейлік пен мәдени тұтастықты қалыптастыру ең көкейтесті мәселенің біріне айналды. Бүгінгі күнгі қазақстандық қоғамда тарихи өзіндік сананы жаңғырту мен төл мәдени мұраны игеру және оны қазіргі заманғы даму үрдісіне лайықты жаңартып үйлестіру өзекті мәселеге айналғандықтан ұлттық тарих пен мәдениеттің тоталитарлық идеология қысымымен ұмыт болған беттерін қайта парақтаудың маңызы зор. Болашақ дамудың айқын рухани бағдарын анықтау үшін де халықтың ғасырлар бойғы жинақтаған мәдени мұрасын игеру қажет, өйткені мәдениет кез-келген ұлттың бірегейлігінің маңызды көрсеткіші болып табылады. Жаһандану жағдайында батыстың өзі дәстүрлі еуроорталықтық көзқарастардан бас тартып, шығыстық рухани құндылықтарға иек артып жатқан тұста өз-өзінен жеріген халықтардың ұлттық апатқа ұшырауы әбден мүмкін. Уақытында бірлік пен ынтымақты қастерлеп өткен ата-бабаларымыздың осы өсиеті тарихи тағдырдың талайымен мәдени әртекті қоғамға айналған біздің елімізде өзінің көкейтестілігімен ерекше көзге түсіп отыр.

Бұл мәселеге қатысты Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаев өзінің «Тарих толқынында» еңбегінде былай ой қозғайды: «Үшінші мыңжылдыққа санаулы күндер қалғанда біздің болмысымыздың ең көкейтесті сұрақтары – ұлттық үндестігіміздің мән-маңызы неде, қазіргі Қазақстан үшін мәдениетке қатысты үлгінің қандайы қонымды, біздің ұлттық санамыздың арқауы неде, қазіргідей жедел құбылатын заманда «МЕН» дегізерлік ұлттық қасиеттерді қалай сақтап қалуға болады – міне, мұның бәрі де нақтылы өмірмен беттескен саясаттың сұрақтары. Ал оның жауабы бүгінгі өмірмен ғана астасып жатқан жоқ, тұнығы мен тұманы қабаттасқан тарихтың тұңғышымен де сабақтасып жатыр» [1, 6 б.].

Академик Ә. Нысанбаевтың айтуынша, «қазіргі күрделі де қақтығысты әлемге тән бір белгі – мемлекеттер деңгейінде де, әлеуметтік топтар мен индивидтер деңгейінде де жүзеге асып жатқан жаһандану үдерісі. Нақты өмірде іске аса отырып бұл айғақ бүгінгі күні қоғамдық сана мен мәдениет саласында пайым-

далуда. Қазіргі кезде техногендік өркениеттің стереотиптерінен басқа жаңа дүниетанымдық бағдарлар мен мұраттар іздестіріліп жатыр. Бұл бағдарлар бүкіл адамзаттың ХХІ ғасырдағы гүлденуі мен прогресінің рухани негізі болуы тиіс» [17, 39 б.]. Келешекке бағытталған бұл бағдарларды тарихи сана қойнауынан да табуға болады. Мәселенің осындай өзектілігінен кейін тарихи сана ұғымы мен түсінігінің ғылыми арнаулы әдебиеттердегі анықталуын, оның дүниетанымдық және әдіснамалық негіздерін айқындау қажет.

Тарихи санаға қатысты арнаулы ғылыми әдебиетте де, бұқара көпшілік әдебиетте де өте көп айтылғанымен, қазіргі зерттеушілік ахуал осы тарихи сана мазмұнының айқын, нақты түсінігін бере алмауымен сипатталып отыр. «Тарихи сана» ұғымының бұлыңғырлығы мен көпқырлылығы оны талдауға біршама қиындықтар тудырады. Бұл қиыншылықтар осы мәселені шешудің жалпы тұжырымдамалық негізінің болмауымен, бұл рухани феноменнің мазмұнын, «шектерін», уақыттық сипаттамаларын анықтаудың күрделілігімен сипатталады. Мұндай жағдайда тарихи құбылыстар мен үдерістерді талдаудың философиялық әдіс-тәсілдерін пайдалану анағұрлым тиімді көрінеді. Философиялық тәсіл тарихи сананың алуан түрлі формаларының мәнін түсіндіріп, оның қоғамдық сана жүйесіндегі орны мен рөлін анықтауға мүмкіндік беріп қана қоймай, оның әлеуметтік-мәдени феномен ретіндегі қырын ашуға да септігін тигізеді.

Алдымен, мәселеге тікелей көшпес бұрын, «сана», «өзіндік сана», «қоғамдық сана» ұғымдарының басын ашып алу керек. Сана мәселесі де – философия тарихында шешімі осы күнге дейін нақты табылмаған аса күрделі мәселелердің бірі. Ол пайда болғалы бері ғасырлар бойы философиямен бірге жасасып келеді, өйткені философияның өзінде іздену мен күдіктену рухы бар. Сананың табиғатын дөп басып айту қиын, ол сезім арқылы қабылданатын объективті нақтылықты белгілеу және түсіну үшін біз қолданып жүрген өлшемдер мен сипаттамаларға сай келе бермейді. Физикалық объектілер сияқты болмағандықтан, оның не массасы, не энергиясы, не формасы жоқ, оны сандық сипаттамалармен мөлшерін табу мүмкін емес. Десек те, сананың бар екеніне ешкім күмән келтірмейді.

Адамның тәнін басқаратын сана (бұл ұғым ойлау, сезіну, жан, рух түсініктерімен тығыз байланыста қарастырылды) туралы көзқарастар бағзы замандағы мифологиялық дүниетанымнан-ақ басталады. Бұл құпия бастау туралы анимистік түсінік кейінірек философиялық дүниетанымда Платонның идеалистік ілімінде жалғасын тапты: адамның денесі мәңгі өмір сүретін жанның уақытша абақтысы. Ортағасырларда әлем жаратылғанға дейін өмір сүрген және ештеңеден әлемді қалыптастырған немесе жоқтан бар қылған дүниеден тыс тәнсіз рухани бастаудың еркі мен

ойы мәселесі алдыңғы орынға шықты. Тек сол ғана адам санасында орын алып ойлайды, қалайды, сезеді. Адамның санасы, оның ақыл-ойы – құдай ақыл-ойының бөлігі.

Жаңа заманда сана туралы ілімдер кеңейе түсті. Рене Декарт сананы ойлаумен теңгере отырып, оны «психикалықтың» жалпы ұғымынан бөліп алады және ойлаушы субстанция ретінде оны материалды субстанцияға қарсы қояды. Бұл дуализм сана табиғатын түсіндірудегі екі бағыттың қалыптасуына әкелді: біріншісі – психикалықты физикалыққа, идеалдылық пен руханилықты материалдылыққа теңгеретін материалистік бағыт (Гоббс, К. Маркс, Ф. Энгельс), екіншісі – материалдылық пен физикалықты идеалдылықтан, руханилықтан және психикалықтан тудыратын субъективті (Беркли, Юм, Фихте, Мах) және объективті (ертеректе Платон мен Ф. Аквинскийде, кейін Гегельдегі) идеализм. Философия дамуының кейінгі тарихында санаға анықтама берудің мүмкін еместігіне, ғылыми құралдармен оны танудың мүмкін еместігіне негізделген иррационалдық көзқарас басым болды. Бұл «бейсаналылық», «архетип», «ерік» ұғымдарын ашқан психоанализге (З. Фрейд, К.Г. Юнг), экзистенциализмге, неопозитивизмге тән болып келеді.

Дегенмен жаратылыстық ғылымдардың дамуы мен оның нейрофизиология, биология, кибернетика мен эксперименталдық психология салаларындағы жетістіктері, компьютерлік төңкеріс пен ақпараттық жарылыс сана табиғатын аша түскендей болды. Бұл ғылымдардың түсіндіруіне сәйкес, табиғаттың барлығына тән бейнелену өз дамуы барысында бірнеше кезеңдерден өтіп, мәні жағынан жаңа құбылыс – санаға айналатын жаңа сатысына көтеріледі. Бейнеленудің биологиялық формасы сезіну, қабылдау және елестету тәрізді сезімдік таныммен сипатталса, ал оның анағұрлым жоғары әлеуметтік формасы ұғым, пікір және ойқорыту сияқты рационалды таныммен түсіндіріледі.

Ойлана алатын адамның ерекшелігі, оның өзінің санасының арқасында өзіндік «Менін» қалыптастырып, өзін өзгелерден айрықшалай отырып, өзіндік сананы қалыптастыруымен сипатталады. Эмоционалдық бояуды сіңіріп, құндылықтық бағдармен қаныққандықтан адамның өзіндік санасы белсенді бастау болып табылады. Ол өзін, өзінің болмысын игерген, өз қажеттіліктері мен мұқтаждықтарын, өз ниеті мен ұмтылыстарын, мақсаты мен міндеттерін өзі анықтайтын субъект болып саналады. Әрбір индивид пен адамзаттың қандай дәрежеде субъект болғанына қарай, оның санасы да сол деңгейде кеңейеді немесе тереңдейді. Қазақ философы Қажымұрат Әбішевтің пікірінше, «субъектінің даму дәрежесі неғұрлым биік болған сайын оның психикасында сананың қамтитын ауқымы да соғұрлым кең болуы тиіс. Субъектілік – адамның өзін өзі билей алатын деңгейі, ал бұл сананың даму деңгейіне байланысты,

сана, ол – жанның жарығы» [18, 82 б.]. Бұл тұрғыдан алғанда сана шындығында адамның тарихи дамуының бастауы және нәтижесі болып көрінеді.

Индивидуалдық сана өзінің қалыптасуы барысында адам – индивид – тұлға кезеңдерінен өтеді деп есептелгенімен, жекелеген адамдардың бір-біріне ұқсамайтындығы мен шексіз алуан түрлілігін атап өту керек. Ал тұтастай алғандағы әлеуметтік «ағза» бүтіндік ретінде тобырдан айрықшаланады, қоғамның басты ерекшелігін білдіреді және философияда «қоғамдық сана», «ұжымдық сана», «архетип» ұғымдарымен беріледі. Сондай-ақ қоғамдық санамен қатар ұлттық өзіндік сананың да адамның әлеуметтік өмірінде алар орны зор. Ұлт немесе этностәрізді әлеуметтік бірлік сипаттамасының маңызды өлшемдерінің бірі – менталитет (mens – латынша ойлау тәртібі, ақылдың ерекше рухани қыртысы дегенді білдіреді) ұғымы. Бұл термин қазіргі мағынасында жеке адамның, әлеуметтік топтың немесе ұлттың өзіндік ойлау жүйесі, эмоционалдық және құндылықтық бағдары деген мәнде түсіндіріледі. Менталитет адамның рухани өміріндегі бүкіл құбылыстардың жиынтығы ретінде қарапайым әдеттен сенімге дейінгі, әлемді қабылдаудың психологиялық ерекшеліктерінен моральдық нормаларға дейінгі өте үлкен ауқымды қамтиды. Менталитет ұғымын мәдени-антропологиялық бағыттағы зерттеушілер – Л. Леви-Брюль, Л. Февр, М. Блок және т.б. ғылыми айналымға енгізіп, бұл түсінік ХХ ғасырдың екінші жартысынан кең қолданысқа түсті. Қазақ халқының менталитетіне қатысты белгілі зерттеушілер Досмұхаммед Кішібеков [19] пен Төлеуғали Бурбаев [20] көлемді монографиялар жазды.

«Сана», «таным» және «білім» ұғымдарының арасында да тығыз өзара байланыс бар. Қысқаша тоқтала кетер болсақ, таным – бұл ақиқатқа жетудің үздіксіз үдерісі. Осы танымдық әрекеттің нәтижесі объективті нақтылықтың азды-көпті лайықты бейнесін білдіретін білім болып табылады. Білім, өз кезегінде қоғамдық сананың әрқилы формаларын түзеді.

Кеңестік зерттеушілер қоғамдық сананың «классикалық» формаларын анықтауда бірауыздылық танытты: әлеуметтік әрекеттің әр алуан түрлерімен тікелей байланыстағы саяси, құқықтық, көркемдік, адамгершілік, діни және т.б. сана формаларының болатыны анық. Кеңестік әдебиетте дәстүрлі «қоғамдық сана» сөзімен қатар, «тарихи сана» термині де қолданылды, бірақ ғылыми айналымға анағұрлым кейін енгізілді. Маркстік теорияның негізін қалаушылардың мұрасында «қоғамдық» және «тарихи» сөздері «сана» сөзіне предикат ретінде қолданылды, көбіне мағынасы жағынан синоним түрінде көрінгенімен, оларды бір-біріне толық сәйкес келеді деп айтуға болмайды. Керісінше, кейде терминдер мағынасының өзара өте жақындығы әлеуметтік өмірдегі статикалық және динамикалық, синхрондық және диахрондық бастаулардың

өзара тәуелділігі мен сәйкессіздігін жасырып тұрады. Шындығында сана тарихи айқындалған (қоғамдық сана), қашанда бар нәрсе, бірақ ол сонымен бірге жүріп өткен жолды, оның ұзақтығы мен желісін пайымдайтын рефлексия болғандықтан да ол – тарихи. Демек, «қоғамдық» және «тарихи» терминдерінің семантикалық әрқилылығы маркстік әдіснаманың мазмұндық қырларымен анықталады. Бірақ ол бұрын өзектілігіне қатысты теориялық мәнге ие болған жоқ еді, ал кейін «тарихи сана» ұғымының және соған байланысты тақырыптар топтамасының дараланып айрықшалануы әлеуетті күрделі мәселенің пайда болғанын білдірді.

Соңғы ғасырларда табиғи және әлеуметтік өмірде орын алған ғаламат өзгерістер адамзаттың алдына ғаламдық мәселелерді қойды. Әлеуметтік дамудағы жаһандық (глобальды) және ауқымды (тотальды) тарихтың, ашық тарих пен жабық тарихтың, микро-тарих пен макротарих арақатынастары мәселелерінен барлық гуманитарлық пәндермен қатар, тарих ғылымы да тыс қала алмады. Теориялық тарихи ой дамуындағы ХХ ғасырдың екінші жартысында қалыптасқан бұл ахуал ғылыми әлемде «тарихнамалық төңкеріс» деген атауға ие болды. Бұл ұғымды тарих философиясын терең зерттеген орыс зерттеушісі М.А. Баргтың енгізгенін айттық [2, 45 б.]. Дегенмен бұл төңкерістің ғылыми әдіснамалық төңкеріс екенін ескеру керек.

Кеңестік дәуірде тоталитарлық тәртіптің қыспағына қарамастан, әлемдік ғылымда қалыптасқан бұл жаңа ахуалдың теориялық нышандары әлеуметтік зерттеулердің мәселелерін талдаудағы әртүрлі бағыттарда – философиялық-әлеуметтанымдық, гносеологиялық, мәдениеттанымдық, методологиялық-тарихи бағыттарда пайда болды. Бұл бағыттардың соңғысы тарих ғылымының танымдық және әдіснамалық мәселелерін талдау негізінде қалыптасты. Осы мәселелерді соңғы онжылдықтар бойы, әсіресе кеңестік және посткеңестік дәуірлердегі достастық елдері кеңістігінде белсенді түрде талдануы әлеуметтік шарттылық туралы, тарихи білімнің қызметі мен мақсаты туралы мәселелерді кеңінен қойып, оны тарихи танымға деген гносеологиялық тәсілдің шеңберінен тысқа алып шықты.

Ғылымның жинақтаған бай тарихнамалық материалын игеру, арнайы мамандандырылған білім дамуының заңдылықтарын бекіту, тарихнамалық сипаттау мен түсіндірудің ғылыми бағдарламаларының, әдістерінің, формаларының өзгеру себептерін түсіну қажеттіліктері туындады. Шын мәнінде бұл тарих ғылымының тұжырымдамалық негізін қалыптастырудың үлкен міндеттері болып саналады. Оларды шешу жолында тарихнамалық жұмыстың саналы тәсілдері мен эмпирикалық қондырғыларын анықтайтын терең негізді айқындау мәселесі ретіндегі тарихи сана мәселесі пайда болды. Осыдан барып тарих ғылымының әдіснамасынан

бастау алатын (сирек болса да) еңбектер гносеологиялық реңге ие болады. Соған сәйкес «тарихи сана» ұғымының екі мағынасы келіп шығады: тарихнамалық көзқарастарға сай келетін тар мағынасындағы және дүниетанымдық парадигма сипатына ие кең мағынадағы түсініктері. Мұның соңғысы нақты-ғылыми көзқарасты, оның тетігі мен нәтижесін білдіреді.

Шындығында, тарихи сананың өзіндік феноменін, оның модификацияларын зерттеу келешек маңызы бар міндет болып табылады. Тарихи сананың тар шеңберден шығып, тарихнамалық білімдермен қатар, күрделі, жүйелі, полифункционалды құбылыс ретінде қарастырылуы, арнаулы білім формасымен қатар, алуан түрлі формаларда өмір сүретін әлеуметтік-мәдени феномен ретінде көрінуі, сөз жоқ, бұл мәселенің көкжиегін кеңейте түседі.

Тарихи сана – қоғамдық сананың, оның барлық элементтерінің, формалары мен жүйелерінің маңызды өзгермелі қыры. Тарихи сана кез келген қоғамның, таптың немесе әлеуметтік топтың, тіпті адамзаттың өз жағдайын уақыт ағымында, өзінің осы шағын өткен шақпен және келешекпен байланыста пайымдағандықтан, мұны қоғамдық сананың ерекше қыры ретінде қарастырған абзал. Алайда оны мейлінше көп ұшырасатын сананың «формасы» арқылы анықтау (А.Ю. Левада, А.И. Ракитов) дәл келмейтіндей көрінеді. Шын мәнінде, тарихи өлшем адамның қоғамдық болмысының, оның өзгермелілігінің шешуші сипаттамасы болып табылады. Өткен жолын белгілей отырып, адам өзінің әлеуметтік сапасын да, оның нақтылығын да аңғарады. Сонысымен ол өзін әлеуметтік үдеріспен бірегейлендіреді де, әрі одан бөліп айрықшалайды да. Тарихи сана әлеуметтік субъектті мәдени-тарихи үдеріске енгізудің ықпалдарының бірі түрінде көрінеді.

Сондықтан тарихи сананы зерттеудің бүгінгі өзектілігі тарихи танымның өзінің сапалы өзгерісін білдіреді, тарихи танымның біржақтылықтан арылып, басқаша бағдар ұстануымен түсіндіріледі. Тарих ғылымы мен тарих философиясында жаңа тұжырымдамалық бағыттардың пайда болуы тарихтың бай да әр алуан көрінісін, тарихи сананың тұңғық табиғатын тиімді әрі тереңірек зерттеуге мүмкіндік береді.

Ғылыми-теориялық тарихи сана дамуының анағұрлым жоғары деңгейін тарихтың философиясы құрайды. Тарихтың соңғы жүзжылдықтарда алдыңғы орынға көтерілгені соншалық, қазіргі заманда оны өзінің ішкі өзегі – тарих философиясының пайымдау мүмкін емес. Қоғамдық сананың барлық салаларын тарихилықтың, яғни тарихи сананың жаулап алғаны сондай, даулы да күрделі мәселелерімен ерекшеленетін тарих философиясы талас-тартысты полемиканың өзегіне айналды. Жалпы философиялық мәселелер нақты бір тарихи материалдарға сүйеніп шешілер болса, тарихи зерттеулердің өзінің де тамыры белгілі бір философиялық көзқарастарда жатыр.

Философиялық көзқарастардың пайда болу хроникасы ретінде де, оның дамуы мен құбылуы ретінде де көзге түсетін тарих өз бойына философияның тарихын да сіңіріп алады. Адамзаттың тарихи даму үдерісімен тығыз байланыстағы философия тарихи мәліметтерге сәйкестігі арқылы да зерделене бастады.

Бұл тұрғыдан алғанда, кез-келген қоғамдық ғылымдардың өзінің пайда болуы, қалыптасуы мен дамуын сипаттай алатын тарих ғылымы бұрмалаушылықтан, үрдісшілдіктен, апологетикадан ада болуы тиіс, объективті айғақтар мен лайықты хронологияға сүйенуі керек. Алайда жалаң айғақтар тарихты жандандыра алмайды, оны тірілтіп, оған дүниетанымдық және құндылықтық нәр беретін философия ғылымы болып табылады. Сондықтан тарих ғылымының түйткілді мәселелеріне философияның да «таласы бар». Осы орайда, тарихты зерттеудің дүниетанымдық және жалпы әдіснамалық негіздеріне қатысты кейбір жәйттердің басын ашып алудың реті келіп тұр.

Тарихты әрқилы түсінуге және әртүрлі түсіндіруге болатыны рас, бірақ оның нақты бар екеніне ешкімнің де күмәні жоқ. Алайда онымен айналысатын ғылымның да, оның зерттеу нысанының да *тарих* деген бір терминмен білдірілуі бірқатар қолайсыздықтар тудырады. Сондықтан тарихи үдерістің өзін ғана «*тарих*» деп, ал оны зерттейтін арнайы ғылымды «*тарих ғылымы*» немесе сол баяғы грек тілінде «*историология*» деп атаған дұрыс болар еді. Ал тарих ғылымы туралы тарих «*тарихнама*» (*историография*) деп аталады. Сондай-ақ тарих ғылымында *деректану* (орысша *источниковедение*) сынды қосымша пәннің де бар екенін айта кету керек. Сондай-ақ археология мен этнография да тарихи мәліметтерді толықтыратын пәндер қатарына жатады.

Бірақ тарихты зерттеумен историология ғана айналыспайды, тарихтың жалпы табиғатын, тарихи құбылыстардың мәнін, тарихи үдерістердің негізгі заңдылықтары мен қозғаушы күштерінің мәнін ашумен айналысатын жалпы теория «*тарих философиясы*» немесе «*историософия*» деп аталады. Тарих философиясы терминінің өзі Еуропада Ағартушылық дәуірінде пайда болды (М.Ф. Вольтер), кейінірек дами келе ол тарихтың өзін ғана емес, тарихи танымның ерекшеліктерін де зерттеумен айналысып, тарихи таным теориясы, *тарихи гносеология* немесе қазіргі тілмен айтқанда, *тарихи эпистемология* деп те атала бастады.

Историософия мен историологияның арақатынасы мейлінше күрделі сипатта екенін айта кету керек. Историология немесе өркениетті қоғамның тарихнамасы әрқашанда тарихи оқиғаларды сипаттаумен айналысып келді және әлі де солай. Тарих ғылымының бұл құрамдас бөлігін баяндаушы тарих ғылымы немесе *нарративті историология* деп атауға болады. Кезінде нарративті историологиядан басқа тарихтың болмағанын айта кету керек және тарих-

шылар ең ары кеткенде, тарихи оқиғалардың себебін ашумен ғана шектелді, ал тарихи үдерісті түсіндіру олардың зерттеу аймағынан тыс жатты. Тарихтың жалпы тұжырымын историософиядан ғана іздестіруге болады.

Алайда историософияның қағидалары қажеттілігіне орай, үнемі жалпы сипатта болатынын ескеру керек. Ой-қиялы жүйрік тарихшыларға бұл керек болғанымен, олар қоғамдық ғылымдарда, әсіресе әлеуметтануда көбірек қолданыс табатын ортанқол деңгейдегі теориялар деп аталатындай типтегі тұжырымдамаларға бейім болып келді. Нәтижесінде *теориялық историология* деп атауға болатын тарих ғылымының жаңа бөлімі пайда болды. Нарративті тарих ғылымы мен теориялық тарих ғылымының арақатынасын эксперименталды физика мен теориялық физиканың арақатынасымен салыстыруға болар еді. Бірақ теориялық историология әлі мойындала қоймаған, бұл пән ретінде ешбір оқу бағдарламаларына енбеген, тарих философиясы, макроәлеуметтану сияқты салалардың құрамында жүр. Мұның негізі де жоқ емес.

Теориялық историология мен тарих философиясының арасындағы шекара шартты. Историософия өзінің тар мағынасында, яғни тарихи үдеріс туралы мейлінше жалпы идеялардың жүйесі ретінде бір жағынан, қажетті құрамдас бөлігі ретінде философияның құрамына енсе, екінші жағынан, өзегі ретінде теориялық историологияға бір мезетте енеді. Историософияның қандай да бір тұжырымын жасаған кез келген зерттеуші ешқашан да жалпы қағидалармен шектеліп қалғысы келмейді, ол осы қағидаларды нақтылауға ұмтылады да, осынысымен теориялық историология саласының өзін тереңдетеді. Тарих философиясы теориялық историологияның элементтеріне жүгінбей тұра алмайды. Екінші жағынан, теориялық тарих ғылымы мәселелерімен айналысушы тарихшы тарихи үдерістің жаратылысы туралы жалпы идеяларға, яғни тарих философиясына немесе историософияға мұқтаж болады. Историософия мен жалпы тарихи историология өзара тығыз байланысты, сондықтан тарих философиясы дегенде, әдетте, теориялық тарих ғылымымен қоса алғандағы историософия ұғынылады.

Тарихшылардың теориялық историологияға көңіл бөлмеуінің басты себебінің бірі нарративті историологияның ұзақ уақыт бойы тарих ғылымындағы жалғыз басым болып келуі болып табылады, сондықтан көптеген тарихшылар үшін нарративті тарих ғылымы ұғымы жалпы историология түсінігімен бірдей болып келді.

Тарихи сана перспектива үшін қажет ретроспектива түрінде көрінетін, уақыт байланысын іске асыратын өткенді пайымдаушы білім, түсінік, жады ұғымын білдіргендіктен, «тарих» терминінің мағынасын аша түседі. Тарих философиясында «мәңгі» сұрақтар жетерлік: тарих деген не – ол өз бетінше бар ма әлде, тарихшылардың

жинаған айғақтарынан құралған конструкция ма, тарихи шындыққа жеткізетін теориялық түсіндірме бар ма, тарихтың заңдылығы бола ма, тарих құндылықтық пікірге тәуелді болса, ол қалай шынайы болады, тарихты қалай бағалауға болады, тарихтың біртұтастегориясы бар ма, тарихтағы объективтілік пен субъективтіліктің арақатынасы қандай? Осындай сұрақтарды ары қарай тізе беруге болады. Тіпті, «тарих деген ғылым бар ма?» деген де сұрақ туындайды. Әрине ол зерттеу барысында жаратылыстану ғылымдары қолданылатын танымдық тәсілдер сияқты әдістерді пайдаланады, бірақ тарихтың ғылым ғана емес, әлеуметтік феномен екенін де естен шығармау керек. Дегенмен, тарихтың эпистемологиялық мәртебесі бар екенін ешкім теріске шығара алмайды.

Әртүрлі сөздіктер мен әлеуметтік-философиялық әдебиетте тарих түсінігіне қатысты пікірлер молшылық, мысалы: тарих – бұл жалпы өткен шақ; тарих – бұл оқиға; тарихи өткенді баяндау; өткеннің қазіргімен және келешекпен байланысы; рухани және материалды өндіріс үдерісіндегі ұрпақтар арасында қалыптасқан сабақтастық қатынастары; әлеуметтік жады; даму үдерісі; өткен шақты зерттейтін ғылым.

Десек те, тарихтың терең онтологиялық түсінігін немістің атақты философ-экзистенциалисі Карл Ясперстің еңбектерінен кездестіруге болады. Оның берген анықтамасына сәйкес, тарих – бұл белгілі бір шынайылықты қалыптастыратын әлемдік уақиғалардың уақыттық тізбегі, сондай-ақ бір оқиғаның екіншісінің артынан кәдуілгі уақыттық сабақтастығы формасындағы (яғни хроника формасындағы) жазылуын білдіреді. Адамға ең алдымен адамзат тегінің, яғни өзінің тарихы жақын болғанымен, әлемнің, жердің, өсімдіктер және жануарлар әлемінің пайда болу тарихын қамтитын (бұл он тоғызыншы ғасырдан бері ғана қарастырыла бастады) табиғат тарихының да бар екенін мойындау керек.

Тарихи сананың табиғатын ашу тарихты зерттеумен тікелей байланысты. Тарихи зерттеудің міндеті – бізге дейін жеткен тарихи уақиғалардың жиынтығынан мән-мағынасы барын іріктеп алу, солардың көмегімен тарихи кескінді құрастыру, қазіргі жағдай олардың нәтижесіндей болуы үшін солардың арасындағы байланысты ашу. К. Брейзингтің сөзімен айтқанда, бүкіл тарих әрқайсысы жүзжылдықтардан, мыңжылдықтардан тұратын жеке-леген өрімдерден құралған арқанға ұқсайды, оның өзі уақыт орамындағы қысқа кесінділер ғана болып табылады. Кез келген тарихи зерттеудің міндеті – осы өрмекті шешу. Мұның өзінде тарихи зерттеу тарихтан тыс тұра алмайды, оның өзі уақыт өрмегіне тоқылып кетеді. Тарихтағы оның физикалық негізі болып, бірдей қайталанатын нәрселер, яғни заңды себептік байланыстар – бұлар тарихтағы тарихи емес нәрселер, өйткені оқиғалар толқынындағы тарихилыққа әдетте жалқылық тән болады. Ол беделдің ар-

қасында дәстүрге айналады және өткен туралы жадының арқасында үздіксіздікке ие болады. Бұл саналы түрде іске асқан мағыналық байланыстардағы оқиғалардың алмасуы. Тарихи санада өзінің табиғатында жалқы және қайталанбас, уақыттық және жойылушы мәні бар дара нәрсе ғана айқындыққа ие болады. Тарихилық – бұл жойылатын, бірақ уақыт ағымында мәңгі нәрсе. Тарихи болмыстың ерекше белгісі – тарих болып қалу және сонысымен мәңгіге жалғасу. Өйткені тек жалпы формалар мен заңдар қайталануымен ғана сипатталатын әдеттегі уақиғалармен салыстырғанда, тарих өз бойында уақытқа қарамастан, уақытты, мәңгілікті жоятын; өшіретін оқиға.

Жалпы алғанда, тарих неге өмір сүреді? Өйткені адам – жетілмеген, уақытқа тәуелді шектеулі жан, уақыттың арқасындағы онда болып жатқан құбылыстар оны мәңгілікке жетелейді, оған жетудің жолы осы ғана. Адамның жетілмегендігі мен оның тарихилығы – екеуі бір нәрсе. Адамның шектеулілігі кейбір мүмкіндіктерді теріске шығарады: жер бетінде идеалды жағдай бола алмайды, әлемнің әділетті құрылысы болмайды. Орнықты соңғы жағдайлар табиғи оқиғалардың қайталануы ретінде ғана мүмкін болады. Үнемі жетілмегендіктің арқасында әлемнің құрылысы тарихта үнемі өзгеріп тұруы тиіс. Тарихтың өздігінен аяқталуы мүмкін емес. Ол тек ішкі тоқыраудың немесе ғарыштық апаттың нәтижесінде ғана аяқтала алады. Алайда өзінің осы жүзеге асу формасындағы тарихилықтың өзі мәңгілік пе деген сауалдың өзі бізден шешімін күткенімен, ол мүмкін емес күйінде қалады және қандай да бір тарихи құбылыс туралы түбегейлі пікір айту да мүмкін емес, өйткені бізде пікір айтатындай құдірет жоқ, біз тарихилыққа қатысу үшін құбылыстардың мәнін ашумен айналысатын адамдар ғанамыз. Сондықтан біз көбірек ұғынған сайын, таң қала түсеміз де, ізденуді қайта жалғастыра береміз. К. Ясперстің «Тарихтың мәні мен мақсаты» еңбегінен осындай ойды оқуға болады [21].

Ясперстің экзистенциализмінде тарихилық адам мен оның бойындағы шынайы экзистенцияға, яғни өзіне және өз трансценденциясына қатысты жанға айналу мүмкіндігінің болуының бірлігі болып табылады. Бір сәтті білдіретін экзистенцияның тарихилығы уақыт пен мәңгіліктің бірлігін білдіреді. Тарихилық субъектінің өз негізіне адалдығымен іске асырылады. Қандай да бір заттың тарихилығы оның мәнін ұғыну үшін оның тарихын білу керектігін еске түсірген кезде айтылады. Ал Мартин Хайдеггерде болмыстың тарихилығы оның ілімінің негізгі ұғымдарының бірі екендігі белгілі, ол бойынша болмыс мәнінің тарихи шартты трансформациясының барысында мән ғана емес, болмыстың өзі өзгеріске ұшырайды [22].

Тарихтың осындай түсінігінен тарихишылдық (историцизм), яғни тарихисананың басымдылығы ұғымы туындайды. Тарихишылдық барлығы да, тіпті рухани болмыстың өзі «болған» деп санайтын сана-

ны тануды білдіреді. Тарихишылдық философиялық бағыт ретінде XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында Еуропада пайда болды және тарихи білімнің логикалық-әдіснамалық, гносеологиялық және дүниетанымдық мәселелерін көтерді. Бұл бағыттың негізін қалаушы Вильгельм Дильтей [23] аталмыш мәселеде Шеллингтің тепе-теңдік философиясын қолданып, тарихи болмыс пен тарихи танымның өзара байланысын анықтады. Кейінірек историцизм үш бағытқа айрылды: Вильгельм Виндельбанд [24] пен Генрих Риккерт [25] бейнесіндегі жаңакантшыл методологизм ұғымдардың түзілуі мен қызметі бойынша тарих пен жаратылыстануды қарама қарсы қойды, Освальд Шпенглер [26] мен Арнольд Джозеф Тойнби [27] тарихи болмысты мәдениет ұғымына енгізіп, ал мәдениетті интуиция арқылы ғана түсінуге болатын «өмір», біртұтас тарихи үдеріс көптеген дербес өмір сүретін мәдени ағзаларды жасыратын фикция деп «мәдени-тарихи монадологиялық» тұжырым ұсынса, ал үшінші бағыт жаңа гегельшілдер Бенедетто Кроче [28] мен Робин Джордж Коллингвуд [29] және рацио-витализм өкілі Ортегга-и Гассет [30] мәдени дәстүрлер аясындағы сабақтастықтың диалектикалық байланыстарына назар аударады. Сондай-ақ жаңакантшыл Эрнст Трельч [31] пен герменевтика өкілі Поль Рикердің осы тақырыптағы терең зерттеулері белгілі [32].

Тарихи танымдағы ақиқат, тарихтың объективтілігі мен тарихшының субъективтілігі мәселесі терең зерттеумен айналысқан Поль Рикер былай дейді: «Философ өзіндік танымның «қысқа» жолы мен тарихи танымның «ұзақ» жолының анық сәйкес келуі оны ақтап алатынын күтеді. Философтың қауіп-қатер астында болуынан, шарасыздық жағдайында болуынан – басқаша айтқанда, төменшікті жағдайда болғандықтан – көбіне оған тарихқа жүгіну тән болып келеді; өз өзіне күмәндана отырып, тарихтың мағынасын тани отырып және өз санасының шыңына көтеріле отырып, ол өзінің мағынасына ие болуды қалайды. Осылайша, біздің көз алдымызда тарихты өзі жазатын философ тарихтан трансценденталды ниеттің тарихын жасайды. Дәл осындай өзін өзі ақтауды философ сананың осындай тарихынан күтеді». [32, 504 б.]. Автор уақыт байланысын іске асырып, индивидтің белсенді әрекетіне сүйенген мәдени-тарихи шығармашылықтың субъекті ретіндегі адамның рөлін негіздеп, осыдан герменевтикалық игерудің міндетін көреді.

Философиялық историцизм он тоғызыншы ғасырдың соңында пайда болды дегенімізбен, тарихилықтың белгілері одан әлдеқайда бұрын қалыптаса бастағаны белгілі. Бастапқыда, мысалы Жаңа заман мен ағартушылық дәуірінде, ақиқатты зерттеу үшін тарихишылдықтың маңызы мойындалған болатын, ал кейінгі кездері ол Фридрих Ницшенің [33], Ральф Уолдо Эмерсонның, Георг Зиммелдің [34], Рудольф Эйкеннің және т.б. «өмір философиясы» өкілдерінің арқасында философиялық пікірталастардың

өзегіне айналды. Теріс мағынасындағы тарихишылдық осы шақтың алдында өткен шаққа шегінуді білдіреді, соның салдарынан берілген нақты айғақтардың шынайы құндылығы жойылып, олардың мәні салыстырмалы болып қалады.

Осы орайда тарихтың шапшаң алға жылжуға кесірін тигізетін әлеуметтік-мәдени жүк ретіндегі анықтамасы да ойға оралады. Өзінің «мәңгіқайтаайналу», «биліккедегенерік» идеяларымен батыстық философия тарихында иррационализм мен имморализмнің негізін қалады деп есептелетін немістің ұлы ойшылы Фридрих Ницшенің «Тарихтың өмір үшін пайдасы мен кесірі» деп аталатын еңбегінде және басқа да шығармаларында жады мәселесі жаңа қырынан көтеріледі. «Айналаңда жайылып жүрген табынға көз салыңызшы, дейді ол оқырманға ой салып, Жануар «бүгіннің» не екенін, «кешенің» не екенін білмейді, таңертеңнен кешке дейін, күн сайын қоректенеді, секіріп ойнақтайды, демалады, күйіс қайырады және осы бір мезеттік қанағаттанушылық пен қанағаттанбаушылықпен берік байланыста болады, сондықтан тойынуды да, сағынышты да білмейді» [33, 84 б.]. Бұл жерде Ф. Ницшенің барлық табиғи инстинкттен жұрдай болып, тек христиандық моральмен ғана уланған өз дәуірінің мәдениетін өткір сынға алу барысында «жануар бақытын» асыра дәріптейтінін аңғаруға болады.

«Әрине, – деп ойын жалғастырады неміс философы, – бірде адам аңнан былай деп сұрайды: сен неге ешқашан өз бақытың туралы менімен бөліспей, тек маған тесілесің де тұрасың? Жануар дәл сол сәтте былай деп жауап қатқысы келеді: өйткені мен айттайын дегенімді сол мезетте-ақ ұмытып қаламын, бірақ ол осы жауаптың өзін де ұмытып қалғандықтан, үндемей мелшиіп тұрады да, адам осыған таңданады». Ф. Ницшенің ойынша, адам алға қарай шапшаң әрі алыс кете алмайды, өйткені өткенінің бұғаулары оны алысқа жібермейді, ол өзінің тарихи есінің тұтқынында болады. Сондықтан тарихшының сенімі арттан алға қарай бағдарланады. Ал өткен шақ пен болашақтың азулары арасында алаңсыз ойнап жүрген баланың бақыты анағұрлым қызығуға тұрарлықтай. Жануармен салыстырғанда, «адамның неге күле алатынын мен бәрінен де жақсы білетін шығармын: тек сол ғана терең күйзеле алғандықтан күлкіні ойлап табуға мәжбүр болды. Ең бақытсыз және ең меланхолиялық жануар, дұрысында, ең көңілді де болады» [33, 85 б.], деп түйіндейді философ.

«Ақылдың екі түрі болады: бірі этикалық, екіншісі эстетикалық» деп Плотин айтпақшы, немістің ұлы романтик, эстет ойшылында ақылдың осы соңғы түрі басым тәрізді. Дегенмен Ницше шығармаларында рухтың үш құбылысы туралы ой кездеседі және оның шығармашылық өміріндегі кезеңдер де рухтың осы үш түрлі құбылуына сәйкес келетін сияқты: бастапқыда білім мен тәжірибені көнбістікпен жинақтайтын түйе рухы, келесіде толысқан білімді ай-